

УДК: 94 (477)+303(09)

К.М. КОЛЕСНИКОВ

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ МИТНИХ ВІДНОСИН У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І ЗА ДОБИ РИМСЬКОГО ДОМІНУВАННЯ**Колесников Костянтин Миколайович** – завідувач кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України (Дніпропетровськ), кандидат історичних наук, доцент

Дана праця присвячена періодизації історії митних відносин в античних державах Північного Причорномор'я за римської доби. Автор приходить до висновку, що неможливо запропонувати загальної періодизації для всієї митної історії цього регіону.

Ключові слова: періодизація, митні відносини, римський період, Тіра, Ольвія Понтійська, Херсонес Таврійський, Боспорське царство.

Данная работа посвящена периодизации истории таможенных отношений в античных государствах Северного Причерноморья в римский период. Автор приходит к выводу, что общая периодизация таможенной истории всех древних государств черноморского региона невозможна.

Ключевые слова: периодизация, таможенные отношения, римский период, Тира, Ольвия Понтийская, Херсонес Таврический, Боспорское царство.

This work is devoted to the periodization of the history of customs relations in the ancient states of the Northern Black Sea region during the Roman period. The author concludes that the general periodization of the history of all the ancient customs of the Black Sea region is impossible.

Key words: periodization, a customs relation, the Roman period, Tyras, Olbya Pontic, Chersonesus Tauric, Bosporian kingdom.

© К. М. Колесников, 2011

Проблематика історії митних відносин у Північному Причорномор'ї в період античності ніколи не ставала предметом комплексного дослідження в історіографії. Питання, пов'язані з митно-податковою сферою діяльності античних держав північного Понту, сталися або в окремих розділах загальних досліджень із соціально-економічної чи політичної історії регіону, або в окремих розвідках і статтях з вузьких і конкретних питань, приміром, митного оподаткування та торгівлі без мита на Боспорі IV ст. до н. е. (див., напр.: [1, с. 129–137]). Як неодноразово було зазначено, причиною цієї неувagi є специфіка джерельної бази історії митних відносин в античному Причорномор'ї: на тлі ледь не тотального браку джерел різних типів і видів, джерельна база загалом відрізняється крайньою мозаїчністю і дискретністю, адже між деякими блоками джерел існують хронологічні розриви в кілька століть. Утім, така ситуація не виключає, а навпаки стимулює інтерес до проблеми періодизації історії митних відносин. Нашим завданням, отже, буде спробувати запропонувати періодизацію історії митних відносин на півночі Понту за часи римського домінування та в пізньоантичну добу.

Метою нашого дослідження, таким чином, є відтворення хронологічної послідовності розвитку політико-економічних структур Тіри, Ольвії Понтійської, Херсонесу Таврійського, Боспорського царства та Римської імперії, дотичних до здійснення митно-податкової діяльності. Досягнення цієї мети слугує більш ширшій цілі, що ставиться в інших наших дослідженнях: віддзеркалення в сучасних історіографічних інтерпретаціях джерел історії митних відносин навколо еллінських колоній північного Понту та можливості реконструкції

(точніше – моделювання) еволюції митних відносин у зазначеному регіоні. Хронологічні межі цієї праці охоплюють I ст. до н. е. – VI ст. н. е. Нижня межа обумовлена першими проявами римської зацікавленості північнопричорноморськими справами, починаючи з фінальної фази Мітрідатових війн. Верхня хронологічна межа пов'язана з низкою фактів, що в цілому свідчать про завершення античної доби в історії Північного Причорномор'я в VI ст.¹ Так, у другій чверті VI ст. було встановлено офіційний контроль Східно-Римської імперії над Таврикою. Пізньоантичний Херсонес утратив на користь кочівників значну частину своєї хори – основи античного господарювання та полісного ладу. На хорі античних центрів Східного Криму і Тамані фіксуються сліди руйнувань, спричинених нещодавніми варварськими навалами та гунсько-візантійським конфліктом за контроль над Боспором (колись – Пантікапеем-Кесарією). Визначаючи верхню межу роботи, варто пам'ятати, що останній будівельний напис Херсонесу, в якому згадується митна організація міста, датується 488 р.

Таким чином, у рамки нашого аналізу частково або повністю потрапляють три хронологічні епохи історії античної цивілізації Північного Причорномор'я:

- а) кінець елліністичного періоду (середина I ст. до н. е.),
- б) римський період (друга половина I ст. до н. е. – третя чверть III ст.),
- в) пізньоантичний період (кінець III ст. – перша третина VI ст.) [2, с. 15].

Під поняттям «доба римського домінування» ми маємо на увазі час панування (або намагання його встановити чи відновити) в північночорноморському регіоні римлян – ромеїв на тлі тривалого збереження формальної незалежності полісних держав Тіри,

Ольвії і Херсонесу та Боспорського царства².

Розробка загальної для всіх центрів Північного Причорномор'я періодизації доби римського домінування, відповідно до розвитку митно-податкових відносин у регіоні, видається поки що передчасною: вона не може бути запропонована через кілька причин. По-перше, через мізерну кількість наявних джерел. По-друге, історична еволюція держав Північного Причорномор'я цього часу сприяла визріванню специфічних рис у розвитку кожної з них, підсилювала відмінності між окремими державами, які ставали дедалі більшими, ніж у попередні епохи [6, с. 229]. Виходячи з малої кількості інформативних повідомлень про митну діяльність, періодизація історії митних відносин у Північному Причорномор'ї римської доби вимушено базуватиметься на відомостях із суміжних з митними відносинами сфер функціонування адміністративних систем та економік, а також на політичній історії держав регіону. Враховуючи місцеві особливості, пропонуємо періодизацію, окрему для кожного північнопричорноморського центру, а не загальну для всього Північного Причорномор'я.

Розпочнемо, нарешті, наш огляд, рухаючись від північно-західного до північно-східного Причорномор'я. На нашу думку, цілком виправданим стане виділення п'яти періодів в історії митно-податкових відносин у Тірі:

- 1) межа I ст. до н. е. / I ст. н. е. – перша половина I ст. н. е. – перебування тіраської громади після звільнення від влади гетів під протекторатом союзних Риму варварів³;
- 2) середина I ст. – початок II ст. – номінальна незалежність під опікою військ новоствореної провінції Фракія, а згодом Мезії;
- 3) початок II ст. – межа II–III ст. – номінальна незалежність під захистом римського гарнізону;
- 4) початок – третя чверть III ст. – формальна автономія в складі Римської імперії;
- 5) кінець III ст. – третя чверть IV ст. (375–376 рр.) – існування як одного із владних центрів візиготської плеємінної конфедерації.

У межах цих періодів можна перелічити низку важливих для нашої теми фактів. До ліквідації Одриської держави та створення провінції Фракія між 44 і 46 рр. н. е. Тіра мала сплачувати варварським царям трибут чи форос за надання захисту. Тіраські купці, що вели торгівлю з римськими приданайськими володіннями, залишали чималі гроші на мережі заданайських митних станцій. Тому община прагнула, подібно багатьом грецьким містам т. зв. Лівого Понту, які вже перебували за імперськими кордонами, здобути від імператорів митно-податковий імунітет. В. М. Зубар і Н. О. Сон припускають, що за Нерона близько 56 / 57 р. спеціальним актом, який став основою регулювання відносин общини з імперією, Тіра отримала права автономії, а з ними низку пільг [4, с. 190]. Не пізніше 116 / 117 р. у місті з'являється стаціонарна римська вексіяція з легіонерів V Македонського легіону, а згодом I Італійського, XI Клавдієвого та солдат допоміжних військ, тіраська гавань стає стоянкою кораблів Мезійського флоту. Імператори Септимій Север та його син Басіан (у майбутньому відомий як Каракала) близько 201 р. урочисто підтвердили

тіраський митно-податковий імунітет коштом істотного обмеження суверенітету громади. Акт 201 р. став справжньою віхою як в історії поліса, так і в його відносинах з могутнім Римом. На думку низки фахівців, від межі II–III ст. Тіра вже безсумнівно стає частиною імперії. Завдяки римським пільгам і привілеям поліс протягом II – першої половини III ст. переживає економічний підйом, пов'язаний із прогресом торговельно-обмінних та посередницьких операцій з імперією і варварами. Римська вексіяція дислокувалася в місті до третьої чверті III ст., після чого місто потрапляє під контроль варварських ватажків і майже повністю втрачає характерні риси античного поліса.

В історії Ольвії можна виокремити не менше трьох основних періодів історичного розвитку, пов'язаного з митно-податковими відносинами:

- 1) початок I ст. – перша половина II ст. – поступове відновлення міста після гетської навали в умовах відсутності стабільної римської допомоги;
- 2) друга половина II ст. – перша половина III ст. – економічний підйом під захистом римської вексіяції, підлеглість імперії на особливих умовах;
- 3) третя чверть III ст. – третя чверть IV ст. – фінальна фаза існування, коли місто функціонує як щось на кшталт виробничо-ремісничого центру ранньокласового варварського утворення.

Перший період розпочинається з відновлення життя на ольвійському городищі після спустошення міста Буребістою в середині I ст. до н. е. Його закінчення ознаменоване навалою сарматів у другій чверті II ст., в результаті якої гинуть городища на узбережжі Бузького лиману. Другий період відзначений реанімацією монетної чеканки від межі 50–60-х рр. II ст. Кінцем 60-х – початком 70-х рр. того ж століття датується перша епіграфічна пам'ятка, що засвідчує присутність в Ольвії стаціонарної римської вексіяції. З цього часу археологи фіксують сліди впливу на міську забудову римської практики будівництва таборів та постійних укріплень.

На межі II–III ст. зв'язки з Римом міцнішають. Так, на думку В. В. Латишева, за Септимія Севера (193–211 рр.) Ольвія втрачає свій суверенітет і деє між 196–198 рр. включається до складу провінції Нижня Мезія [8, с. 196]. В. М. Зубар і Н. О. Сон зазначають, що в 197 / 8 р. щодо Ольвії приймається спеціальний рескрипт імператора, який підтверджує привілеї, даровані попередниками: фіксація статусу наближеного до автономії – самоврядування під наглядом намісника Нижньої Мезії [4, с. 167]. Від другої чверті III ст. посилюється натуралізація господарства та відбувається русифікація міської економіки Ольвії.

У ході «готських війн» Ольвія і Тіра припиняють своє існування як античні центри. У 80-х рр. III ст. життя на території Ольвії відроджується переважно вихідцями з середовища черняхівського населення Північно-Західного Причорномор'я, генетично майже не зв'язаного з населенням античного міста першої половини III ст. У кінці III–IV ст. Ольвія і Тіра увійшли до складу широкої варварської конфедерації Північно-Західного Причорномор'я, що виникла в останній третині III ст. та ретроспективно пов'язувалася з більш пізніми візиготами. Тіра набула функцій політико-редистрибутивного центру цього ранньокласового державного утворення [10,

с. 54–59], Ольвія – ремісничого поселення [10, с. 189]. В другій половині 70-х рр. IV ст. обидва міста припиняють своє існування в зв'язку з гунською навалою.

В історії митно-податкових відносин у Херсонесі слід виокремити три основні періоди:

1) 40-і рр. I ст. до н. е. – 40-і рр. II ст. н. е. – сіммахія з Боспором та поетапний відхід Херсонесу від боспорської залежності з набуттям статусу «вільного міста» (елевтерії);

2) друга половина 40-х рр. II ст. – 50–60-ті рр. III ст. – перебування на правах елевтерії (свободи) під захистом постійного римського гарнізону;

3) межа III–IV ст. – кінець V ст. / перша третина VI ст. – перебування під захистом гарнізону балістаріїв, що забезпечували стягування мита.

Перший період розпочався зі встановлення безпосередніх контактів з Римом Юлія Цезаря, який, на думку більшості фахівців, починаючи з М. І. Ростовцева, вперше надав місту елевтерію (свободу) [9, с. 1–21]. В цей період Херсонес за допомогою дипломатичного втручання Риму неодноразово намагається позбутись боспорського протекторату, що виявляється в формі військово-політичної сіммахії двох формально незалежних, хоча й нерівноправних держав. Проте імперія розглядає місто як протипагу потенційній могутності Боспору і не поспішає гарантувати херсонеський суверенітет. У цей час римська адміністрація шукає форми і методи взаємодії з херсонеською громадою та контролю над нею. Період закінчується з розміщенням у місті стаціонарного римського гарнізону, який стає центром усієї таврійської вексіяції, та з визнанням статусу «вільного міста» за імператора Антоніна Пія. Розпочинається доба т. зв. другої елевтерії.

Другий період триває від надання Антоніном Пієм свободи до виведення вексіяції за Галлієна. В цей час Херсонес – центр римської військової присутності в Тавриці та «вільне місто» за межами імперії, вірогідно, наділене митно-податковими привілеями, але не звільнене від обов'язку сплати податків на утримання римської вексіяції, що захищає місто. В другій половині – останній третині III ст. перебудовується територія римської цитаделі. Це може свідчити про виведення з міста римської залоги, що знаменує новий перехідний період в історії Херсонесу.

Початок третього періоду можна пов'язати з появою в Херсонесі вексіяції І Італійського та II Геркулієвого легіонів та бойовою активністю херсонеських балістаріїв, про що повідомляє 53-я глава трактату «Про управління імперією» Константина Багрянородного. Наприкінці цього періоду вікаріат (управління) балістаріїв уже згадується як інституція, серед завдань якої було стягування місцевих податків і митних зборів. Закінчення цього періоду припадає на початок активності в Північному Причорномор'ї Юстиніана I Великого. В цей час відбувається поступова трансформація політико-адміністративних інститутів «вільного міста» в місцеві представництва імперських структур у Тавриці.

В історії Боспору, виходячи з наявного мінімуму

інформації щодо митно-податкових відносин, можна виділити наступні три періоди:

1) 63 р. до н. е. – 49 р. н. е. – перехідна доба стабілізації від непокірливих Мітрідатидів до лояльних Риму Тиберіїв Юліїв;

2) середина I – середина III ст. – доба стабільного розвитку сателітної держави – найзначнішої римської союзниці та найсерйознішої регіональної потуги північного Понту;

3) третя чверть III ст. – друга чверть VI ст. – доба дестабілізації та спрощення державної системи, збереження традиційних митно-податкових структур під контролем варварських еліт і династій.

Перший період характеризується цілою низкою спроб з боку римлян установити надійний контроль над Боспором, а з боку Боспору – зберегти контроль над Північним Причорномор'ям як за Мітрідата VI. Протягом другого періоду Боспор замикається в орбіті Римської імперії, його царі проводять у цілому проримську політику. Другий період триває від воцаріння Котиса I, який обирає для своєї династії тронне ім'я з римською трьохскладовою структурою, до правління Рескупоріда IV, який змушений поступитися частиною царства на користь Фарсанза. Владарювання останнього відзначається початком варварських походів з території Боспору на римські володіння. Третій період триває від боротьби з наслідками «готських війн» і відновлення дружніх контактів з імперією до деградації державності під гунським контролем і переходу під владу Юстиніана I. На межі III–IV ст. відбуваються римсько-боспорські та херсонесько-боспорські війни, описані Константином Багрянородним. Як мінімум до середини IV ст. на Боспорі зберігався апарат державного управління тісно пов'язаний з традиціями попереднього часу⁴. Третій період закінчується у другій чверті VI ст. (527 / 8 або 534 р.), коли обурені гунські жерці спровокували повстання проти свого християнського царевича Грода (Горда), знищили боспорську залогу на чолі з римським комітом, чим змусили Юстиніана відправити в давній Пантікапей (відомий уже як Боспор) експедиційний корпус. Не пізніше 534 р. Боспор підкоряється Юстиніану [3, с. 229–230].

Підводячи підсумки, хотілося б зазначити, що, по-перше, створення періодизації історії митних відносин у різних античних центрах північного Понту періоду римського домінування повинно базуватися на різноманітних джерелах (археологічних, епіграфічних, нумізматичних, наративних) та фактах не лише митно-податкової діяльності цих центрів або Імперії, а також відомостях про зовнішньополітичне становище і міжнародно-правовий статус північнопонтійських держав, розвиток їх соціально-політичного устрою та економічних відносин. По-друге, з огляду на брак джерел з історії митно-податкових відносин та необхідність враховувати велику кількість факторів під час відтворення хронологічної послідовності розвитку митної діяльності і митної справи, вважаю за доцільне не створювати періодизацію загальну для всього північного узбережжя Понту, а користуватися наявною загальноісторичною періодизацією історії античної доби в Північному Причорномор'ї.

ПРИМІТКИ:

¹ – У радянській історіографії панувала думка про закінчення античної доби історії Північного Причорномор'я в IV ст., коли в зв'язку з гунською навалою припиняють своє існування Тіра і Ольвія та руйнується Боспор. Див.: [5, с. 624–625, 628; 6, с. 229].

Останнє припущення в сучасних археологічних дослідженнях підтримки не здобуло, через що нижня хронологічна межа періоду Середньовіччя була пересунута. Так, у роботах 1980–1990-х рр. В. М. Зубар доводить, що кінець античної епохи в історії Херсонесу варто відносити до VI ст., а не до другої половини чи кінця IV ст. В одній зі своїх останніх робіт він твердив, що античний період в історії Херсонесу тривав протягом майже всього VI ст. та закінчився наприкінці цього століття. Незважаючи на те, що на початку царювання Юстиніана (527–565 рр.) до імперії був приєднаний Боспор, з мешканцями Південно-Західної Таврики був укладений договір, після якого розгорнулося активне фортифікаційне будівництво. До цього часу відносяться написи дуксів Херсона – типово пізньоримських посадових осіб, не зафіксованих джерелами після 590 р. Саме наприкінці VI ст. в джерелах припиняється використання назви «Херсонес Таврійський», яка поступається середньовічній формі «Херсон». Див.: [11, с. 15–16].

² – Заздалегідь варто оговорити, що в 1970–1980-ті рр. у вітчизняній історіографії була обґрунтована думка про включення не пізніше II ст. Тіри і Ольвії до складу імперії. Див., напр.: [6, с. 239; 12, с. 19]. Також була поширена теза, що наприкінці III ст. внаслідок перевороту в римській політиці за Діоклетіана Херсонес позбувся своєї елевтерії, а з нею привілеїв і статусу держави та перетворився на ординарне місто на околиці імперії під управлінням римських чиновників, тобто «припинив своє існування як антична держава». Див.: [7, с. 4].

³ – Протекторат здійснювався Одриським царством (див.: [4, с. 189–190]) або сарматською конфедерацією на чолі з царем Фарзоєм – ранньокласовою державою, що виникла в Північно-Західному Причорномор'ї на початку третьої чверті I ст. та проіснувала до 80-х рр. того ж століття (див.: [5, с. 624]). С. Ю. Саприкін пов'язує прийняття Тірою нової ери близько 57 р. н. е. з перебуванням міста на правах сіммахії в складі царства Фарзоя. Тіраська ера близька за часом початку ольвійської міської ери, що була одночасно також з ерою царя Фарзоя.

⁴ – Це можна заключити на підставі епітафії на надгробку, що був встановлений у 342–353 рр. Стораною, дружиною Ада, сину, який за життя обіймав посаду принкіпа (КБН, 744), тобто командував одним із підрозділів боспорської армії. Ця посада згадувалася і раніше (КБН, 666). У написі царя Тіберія Юлія Дуптуна, який носив почесний титул «друга Цезаря, друга римлян», з Пантікапею про будівництво башти (КБН, 67) згадуються епарх Ісгудія і коміт Опадин. За Ю. Г. Виноградовим, напис датується близько жовтня 483 р., з чого випливає, що навіть в умовах гунського протекторату здійснювалися зв'язки зі східноримською адміністрацією.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брашинский И. Б. Торговые пошлины и право беспошлинности на Боспоре (IV в. до н. э.) // ВДИ. – 1958. – № 1. – С. 129–137.
2. Зубар В. М., Ліньова Є. А., Сон Н. О. Античний світ Північного Причорномор'я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1999. – 320 с.
3. Зубарь В. М., Зинько В. Н. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории. – Симферополь–Керчь: [Б. И.]. – 2006. – 304 с. – (Боспорские исследования. – Вып. XII).
4. Зубарь В. М., Сон Н. А. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития. – Симферополь: [Б. И.], 2007. – 240 с. – (МАИЭТ. – Supplementum. – Вып. 3).
5. История Европы. – Т. 1: Древняя Европа. – М.: Наука, 1988. – 704 с.
6. История Украинской ССР в 10 томах. – Т. 1: Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (до второй половины XIII века). – К.: Наукова думка, 1981. – 495 с..
7. Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры – Х.: Вища школа, 1981. – 143 с.
8. Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе Ольвии. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1887. – 314 с.
9. Ростовцев М. И. Цезарь и Херсонес // ИИАК. – 1917. – № 63. – С. 1–21.
10. Сон Н. А. Тира римского времени. – К.: Наукова думка, 1993. – 156 с.
11. Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э.: Очерки истории и культуры / Коллектив авторов; худ. оформл. В. Носаня. – Х.: Майдан, 2004. – 732 с.
12. Цветаева Г. А. Боспор и Рим. – М.: Наука, 1979. – 137 с.